

ПОЛОТНО ІЗ АЛЕГОРИЧНИМ ЗОБРАЖЕННЯМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Ярослав Лисейко

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-3404-7221>
lyseyko@gmail.com

Ігор Смуток

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>
smutokigor@gmail.com

© Лисейко Ярослав, Смуток Ігор, 2019

У статті проаналізовано смислове значення полотна із алегоричним образом Речі Посполитої, що належить до фондів Львівського історичного музею. Полотно репрезентує воєводські мундири шляхти останніх років існування Речі Посполитої, а також є цікавим джерелом територіальної геральдики.

Ключові слова: полотно, Річ Посполита, шляхта, стрій.

THE CANVAS WITH AN ALLEGORICAL IMAGE OF THE POLISH- LITHUANIAN COMMONWEALTH FROM THE COLLECTION OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM

Yaroslav Lyseyko

Institute of the Humanities and Social Sciences
Lviv Polytechnic National University
<https://orcid.org/0000-0003-3404-7221>
lyseyko@gmail.com

Ihor Smutok

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
<https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>
smutokigor@gmail.com

© Lyseyko Yaroslav, Smutok Ihor, 2019

The canvas, presented at the Department of Ancient History exposition of the Lviv Historical Museum, is one of several dozen replicas retained today, which were duplicated and repainted for a long time after the original has been pained in the last years of the existence of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is assumed that there were so many of first canvas-samples as depicted on the painting voivodships and lands. These compositions have been created as a result of the laws of 1776 and 1780 that enforced Sejm of the Commonwealth to introduce a so called uniforms for the deputy ambassadors elected by each voivodship.

Structurally we can distinguish four composite elements of the picture – the image of the nobility dressed in the uniform, the list of names of the administrative units included in the Commonwealth, the coats of arms of these territories and the general background of the composition, which also has a certain symbolic significance.

In the painting there are 48 names of voivodships, principalities, counties and lands that were included or directly related to the Polish-Lithuanian Commonwealth. The presented administrative units represent an imaginary geography, which includes the different territories that at one or another period of time belonged to the Commonwealth or in regards of which this state had certain political ambitions.

With the listed administrative units of the Commonwealth, 46 coats of arms of different voivodships, lands, counties and principalities are logically linked. Another coat of arms is depicted directly below, among the list of administrative units of the Commonwealth is the coat of arms of the city of Krakow, as the symbolic capital of the state.

The main theme of the painting is a gathering of nobility itself. 31 figures of the noblemen in national clothes in front symbolize ambassadors of general sejm from different regions of the state. The painting gives us an idea of how the approved voivods' uniforms of the Sejm Ambassadors looked like. Noblemen are painted wearing colorful high confederates, kuntushes, striped with golden belts with sabers and high boots.

The allegorical image of the Polish-Lithuanian Commonwealth has become an important symbolic plot in the collective memory of the gentry – contemporaries and descendants of those who have participated in the political life of Poland in the last years of its existence, as well as a symbol of the sadness of the lost state and the generalized way of the special governmental orders of this state. The painting is an interesting source of local heraldry and even a manifestation of political claims, shown in some of the coat of arms and names of historical lands.

Key words: canvas, Polish-Lithuanian Commonwealth, nobility, uniform.

В експозиції відділу давньої історії України Львівського історичного музею, в залі, де представлена історія західноукраїнських земель XIII–XVIII ст. для огляду відвідувачів представлена картина із алегоричним зображенням Речі Посполитої. Полотно є одним із кількох десятків збережених нині реплік, що перемальовувалися і тиражувалися ще довго після створення оригіналу в останні роки існування Речі Посполитої.

У Польщі полотно відоме під назвами «Szlachta w mundurach wojewódzkich» і «Szlachta na polu elekcyjnym». Припускають, що полотен-першовзріців було стільки, скільки вказаних на картині воєводств і земель. Ці композиції виникли як наслідок устав 1776 і 1780 рр., за якими сейм Речі Посполитої впровадив так звані воєводські строї сеймових послів, що обирались кожним воєводством.

Рис. 1. Полотно із алегоричним образом Речі Посполитої.
Львівський історичний музей, Інв. № Ж-1478

Метою такого кроку було запевнення чисельності і єдності учасників сейму, підкреслення шляхетської рівності, а водночас захист народного одягу перед закордонними, зокрема французькими модними віяннями. Невдовзі після створення полотна Річ Посполита перестала існувати як держава. Картина, символізуючи цю країну як шляхетську республіку, набула нових глибших змістів, ставши символом втраченої державності, що власне пояснює таку популярність сюжету серед шляхти і тиражування полотна навіть через цілі десятиліття після поділів Речі Посполитої [Stopyra].

Що ж стосується полотна, яке представлено в експозиції Львівського історичного музею, то в інвентарній книзі картина записана як «Типи шляхти з XVIII ст.». Натомість у музейній експозиції полотно назване «Алегоричним зображенням Речі Посполитої». Музейні фахівці продатували картину другою половиною XVIII ст. Вона намальована на полотні, виконана олійними фарбами. Розміри полотна становлять 70 см висоти на 117 см довжини. Авторство художника картини встановити не вдалося. Сьогодні полотно обліковується в музеї під інвентарним номером Ж-1478, однак на рамі картини ще можна прочитати старі номери: 1372, 2012, 2881, 765. У інвентарній книзі зазначено, що картина походить із фондів музею з 1941 р. Йдеться про створений за часів першої радянської окупації у 1940 р. Львівський історичний музей, що утворився на підставі об'єднання Історичного музею міста Львова та Національного музею імені короля Яна III.

До 1940 р. полотно знаходилося в Національному музеї ім. Яна III Собеського, де було відоме під назвою «Туру szlachty polskiej w strojach ziem i województw Polski» [Архів Львівського історичного музею, 1988: арк. 5 зв. – 6]. Із напису позаду полотна довідуємося, що картину музею свого часу подарував Йозеф Ехрліх. Ким був цей чоловік – достеменно не відомо, однак слід відзначити, що Ехрліхи – родина єврейського походження, з якої вийшли відомі юристи і комерсанти.

Найцікавішим у полотні є звичайно ж його композиція. Структурно можемо виділити чотири композиційні елементи картини – власне саме зображення шляхти в строях, перелік назв адміністративних одиниць, що входили до складу Речі Посполитої (внизу полотна), гербові зображення цих територій та загальне тло композиції, яке теж несе певне символічне значення.

На полотні всього перелічено 48 назв воєводств, князівств, повітів та земель, котрі входили, або мали безпосередній стосунок до Речі Посполитої. Зокрема це адміністративні одиниці, які подаємо у

тій самій порядковості, що й на самому полотні:

1. Равське воєводство;
2. Брацлавське воєводство;
3. Поморське воєводство;
4. Мінське воєводство;
5. Інфлянтське воєводство;
6. Чернігівське воєводство;
7. Волощина;
8. Краківське воєводство;
9. Холмське воєводство;
10. Мстиславське воєводство;
11. Сандомирське воєводство;
12. Каліське воєводство;
13. Троцьке воєводство;
14. Серадське воєводство;
15. Велунська земля;
16. Лечицьке воєводство;
17. Жмудське князівство;
18. Бжесько-Куявське воєводство;
19. Лівське воєводство;
20. Мазовецьке воєводство;
21. Вітебське воєводство;
22. Плоцьке воєводство;
23. Новогрудське воєводство;
24. Белзьке воєводство;
25. Полоцьке воєводство;
26. Любельське воєводство;
27. Смоленське воєводство;
28. Подільське воєводство;
29. Сондетська земля;
30. Заторська земля;
31. Освенцимська земля;
32. Брестлитовське воєводство;
33. Куявське воєводство;
34. Іновроцлавське воєводство;
35. Добжинська земля;
36. Руське воєводство;
37. Перемишльська земля;
38. Галицька земля;
39. Сяноцька земля;
40. Хельмінська земля;
41. Познанське воєводство;
42. Вільненське воєводство;
43. Мальборкське воєводство;
44. Підляське воєводство;
45. Жидачівська земля;
46. Волинське воєводство;
47. Гнезненське воєводство;
48. Оршанський повіт.

Одразу помітно, що назви адміністративних одиниць Речі Посполитої подані автором полотна нелогічно і безсистемно. Так, у переліку згадане Руське воєводство із Перемишльською, Сяноцькою і Галицькою землями, однак при цьому відсутня Львівська земля, яку автор мабуть засоціював із самим Руським воєводством. Холмська земля зазначена у статусі воєводства на початку списку, тоді як сусіднє Руське воєводство розташоване ближче до кінця переліку. Розрізнено по списку названі 9 воєводств та Жмудське князівство Великого князівства Литовського. Привертає увагу також те, що автор вказав території, приналежність яких до Речі Посполитої не була сталою і мала доволі епізодичний характер. Для прикладу, не довго у статусі воєводства в межах Речі Посполитої проіснувало Смоленське воєводство. До 1514 р. Смоленськ як столиця воєводства входив до складу Великого князівства Литовського. Опісля Смоленське воєводство під владою польських королів перебувало з 1611 по 1654 р. – всього 56 років [Gloger, 1900: 295]. У переліку також особно відзначений Оршанський повіт, який спершу належав до Смоленського воєводства, але після втрати Смоленська на користь Москви потрапив до складу Вітебського воєводства, де отримав статус землі [Gloger, 1900: 305].

Детальніше ознайомлення із переліком адміністративних одиниць дозволяє зауважити й інші особливості. Так серед приналежних до Речі Посполитої земель згадана Волощина або Молдавське князівство. Згадка про цей край стосується тих періодів, коли Молдавія вважалася леном Польського королівства. Свого часу ще господар Петро I визнав васальну залежність від короля Ягайла. Двічі молдавські господарі визнавали себе ленниками Сигізмунда Августа. Нарешті, в 1595 р. за сприяння тодішнього коронного гетьмана Яна Замоїського, молдавський престол посів пропольськи налаштований Єремій Могила, внаслідок чого Молдавія знову на короткий час стала леном Польщі, хоча фактично цей край ніколи не був складовою Речі Посполитої [Milewski].

Не до кінця зрозумілим є статус окремих адміністративних одиниць, наведених у переліку. Чомусь виділено осібне Лівське воєводство, хоча ця територія була землею в складі Мазовецького воєводства [Gloger, 1900: 142]. Сондетський повіт у складі Краківського воєводства не мав статусу землі – це був лише один із повітів. Так само землями названі Заторський і Освенцимський повіти, за якими все ж стоїть давніша традиція осібних князівств [Gloger, 1900: 180]. На полотні відзначена також Хельмінська земля, котра у 1454–1793 рр. фактично перебувала у статусі воєводства [Gloger, 1900: 150–152].

Деякі згадані на полотні воєводства з'явилися в ході адміністративних перетворень, що відбулися вже наприкінці існування Речі Посполитої як незалежної держави. Зокрема Холмщина традиційно перебувала в статусі землі у складі Руського воєводства, хоча й посідала там особливе становище. Лише згідно з рішенням Гродненського сейму 23 листопада 1793 р. ця земля здобула статус воєводства, що було утворене з Холмської і Луковської земель [Volumina legum, 1952]. Відносно пізно на мапі Речі Посполитої теж з'явився Гнезненське воєводство. Ментально цей регіон віддавна був важливим для поляків, адже Гнезно – це колиска польської державності, перша столиця Польщі, де коронувалися монархи та знаходився осідок архієпископа. Політична роль цього регіону з часом нівелювалася, Гнезненщина увійшла до складу Каліського воєводства. Лише в часи Станіслава Августа в 1768 р. було створене Гнезненське воєводство в складі трьох повітів, виділених із Каліського воєводства [Niesiecki, 1839: 232].

Варто теж зазначити, що деяких територій, які тривалий час входили до складу Речі Посполитої, у переліку бракує. Скажімо, не відзначене Київське

воєводство, хоча присутні більш віддалені від центру на схід і південь Чернігівське та Брацлавське воєводства. Цей факт більш схожий на упушення автора картини, що може вказувати на особу виконавця полотна, який був недостатньо знайомий з особливостями адміністративних поділів східних воєводств Речі Посполитої і під час створення полотна міг користуватися популярною на той час серед шляхти літературою, скажімо, першим томом гербівника Каспера Несецького.

Отож представлені на полотні адміністративні одиниці Речі Посполитої відображають не якийсь конкретний період в історії держави, а радше є уявною географією, яка вміщує збірні території, котрі в той чи інший період входили до складу цієї держави або стосовно яких Річ Посполита мала певні політичні амбіції.

Із переліченими адміністративними одиницями Речі Посполитої логічно пов'язані герби, проілюстровані у верхній частині полотна. Всього зображено 46 гербів різних воєводств, земель, повітів та князівств. Ще один герб намальований безпосередньо внизу, посеред переліку адміністративних одиниць – це герб міста Кракова, як символічної столиці держави. Попри те, що на полотні наведений перелік із 48 різних територій, художник чомусь зобразив 46 гербів. Зокрема на полотні бракує гербів Гнезненського воєводства і Оршанської землі.

Найповніше на картині представлено герб Кракова. Він має деякі особливості порівняно з іконографією герба, що подається у відомих гербовниках [Chomicki, 1939: 56]. Художник взорувався не на вживаний у XVIII ст. герб Кракова, а на його набагато давнішу версію, яку можна побачити на печатках XIV–XV ст. Зокрема на щиті в золотому полі зображено міську браму із трьома вежами. Замість прийнятого у теперішньому взірці герба Кракова зображення орла у відритій брамі, там натомість видніється фігура якоїсь особи, що молиться навколішки. Прийнято вважати, що це постать краківського вїйта. Є й зображення самого білого орла, який перебуває в червоному полі маленького щита понад міським муром. Інші деталі гербової фігури важко ідентифікувати, оскільки зображення потемніло від часу і потребує реставрації. Однак порівнявши герб із аналогічними зображеннями на інших, краще збережених взірцях цього полотна, на лівій міській вежі можемо вгадати людську фігуру в образі рицаря, що символізує святого Вацлава – патрона краківської катедри, а на правій вежі – святого Станіслава в єпископських ризах [Friedberg, 1937: 103–104]. Щит увінчаний короною, його підтримують два прямостоячих леви,

що дивляться врізнобіч, а також дві перехрещені лаврові гілки.

Центральним сюжетом полотна, на якому художник намагається сконцентрувати увагу глядача, є саме зібрання шляхти. На передньому плані зображено 31 фігуру шляхтича в національних строях, що символізують послів на вальний сейм із різних регіонів держави. Кожній намальованій фігурі присвоєно порядковий номер, який відповідає котрійсь із наведених у переліку адміністративних одиниць Речі Посполитої. Цікаво, що відзначено лише 31 фігуру шляхтича, тоді як кількість перелічених воєводств, земель, повітів та князівств Речі Посполитої сягає 48. Бракує послів з Поморського, Холмського, Мстиславського, Лівського, Вітебського, Белзького, Руського, Мальборкського воєводств, Велюньської, Сондетської, Освенцимської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької, Жидачівської земель, а також Волощини і Жмудського князівства. Йдеться про ті регіони, які Річ Посполита втратила за першим поділом 1772 р., а також території, які мали лише умовний стосунок до Речі Посполитої, як-от Молдавське князівство.

Зображення сеймової шляхти у національних строях має свою передісторію. У 1776 р. сейм порекомендував шляхті кожного воєводства обрати собі однотипні строї, які б мали ідентифікувати послів із різних регіонів Речі Посполитої. Сеймова конституція не конкретизувала вигляду строю і декларувала засаду довільності у його носінні. Тим не менше, шляхта з ентузіазмом прийняла цю ініціативу і на сеймиках повсюдно почали ухвалювати власні барви кунтушів, жупанів та поясів. Уже на сейм 1778 р. шляхта прибула у новозатверджених строях своїх воєводств та земель. Цю практику, а також право носіння воєводського мундира, затвердив сейм 1780 р. [Jeziorowski, 1992: 13–14, 21–22].

Полотно дає нам яскраве наочне уявлення про вигляд затверджених воєводських мундирів сеймових послів. Шляхтичі зображені в різнобарвних високих конфедератках, кунтушах, перепоясаних золотистими поясами з карабелами та у високих чоботях. З усієї групи шляхти лише троє осіб у лівій частині полотна зображені без головних уборів, які вони зняли радше у привітальному жесті. Кожен чоловік неодмінно має вуса, що також було незмінним атрибутом образу старосвітського річпосполитеського шляхтича, та додавало його образу більшої маскулінності. Композиційно шляхтичі представлені у вигляді менших груп по кілька осіб, які між собою про щось радяться. Всього можна простежити шість таких груп. Таким чином автор представив процес сеймових дебатів та обговорень.

Від загалу дещо відрізняються три центральні постаті – у руках одного із шляхтичів документ, який він передає в руки іншому шляхтичеві.

Картину із представленим зібранням шляхти можемо розглядати також у контексті змагання між новими модними віяннями, які дедалі активніше у XVIII ст. проникали в Річ Посполиту із Франції, та традиціоналізмом у шляхетському одязі, побуті та культурі, який вороже сприймав будь-які зміни в усталеному образі польського шляхтича. Ці процеси в польській історіографії отримали назву «війни кунтуша і фрак». На тлі ослаблення Речі Посполитої, дедалі щораз більших зовнішніх загроз та опісля першого поділу країни в 1772 р. серед польської еліти спостерігалося посилення патріотичних настроїв, що також супроводжувалось відродженням польського традиційного одягу. Поновне входження у моду серед польської шляхти традиційного строю стало одним із своєрідних маркерів національного пробудження та повернення до давніх шляхетських вартостей [Możdżeń, 2011: 11].

У цьому контексті традиційний шляхетський стрій ніс важливу ідеологічну місію, адже був виразним становим атрибутом, через який повідомлялась роль, яку його носій виконував у суспільстві. В часи чотирилітнього сейму одяг щораз більше стає засобом суспільної комунікації, зокрема й на сеймиках, що відігравали роль своєрідних театральних сцен [Możdżeń, 2011: 15].

Специфіка традиційного шляхетського строю була пов'язана із східними впливами. Тодішнім полякам східні взірці одягу були ближчі, ніж рококова естетика паризьких салонів. Чоловічий убір складався з довгого, нижче колін верхнього кунтуша і спіднього жупана. Статус підкреслювала довжина убору, який обов'язково мав бути нижче колін. Натомість модні у Західній Європі короткі убори польські шляхтичі асоціювали із селянським одягом. Кунтуш перев'язувався шовковим паском, а до убору збоку чіплялася шабля – неодмінний атрибут шляхетства. Цілість доповнювали сап'янові високі чоботи і шапка з хутряним отоком, оздоблена перами і брошкою. Цей стрій підкреслював чоловічі риси – сміливість, мужність і відвагу. За переконанням шляхти, всіх цих рис був позбавлений західний стрій [Możdżeń, 2011: 12]. Адже дійсно, західна рококова мода XVIII ст. демілітаризувала чоловіка і передовсім намагалася зробити його привабливим для жінок. Польську консервативну шляхту особливо шокувало те, що чоловік перестав носити зброю, без якої був немислимий усталений образ шляхтича [Możdżeń, 2011: 15].

Символічне значення має тло, на якому зображене шляхетське зібрання. Позаду шляхтичів, у центрі полотна видніється біле, привідкрите шатро, увінчане прапорами. Це штандарти Королівства Польського (білий орел у червоному полі) і Великого князівства Литовського («Погоня»), які розвиваються у протилежні боки. Тло замикають два фрагментарно представлені дубові дерева, на яких наче прикріплені зображені герби, а позаду шатра видніються обриси гір та небо, вкрите хмарами. Ця символіка обрана художником не випадково. Шатро можна зустріти у шляхетській геральдиці – воно символізує життя, проведене у військових походах, або в богоугодний, аскетичний спосіб, неприв'язаний до матеріальних цінностей. Образ шатра перегукується із символікою покрову – завіси, яка щось за собою приховує, а також символізує небесне покровительство. Із шатром пов'язаний здавалося б нейтральний задній план картини – хмари та гори. У комплексі подібний образ відводить глядача до сюжету із біблійної книги пророка Ісаї: «*Ісая 4. І створить Господь над усяким житлом на Сіонській горі та над місцем зібрання удень хмару, вночі ж дим і блиск огню полум'яного, бо над всякою славою буде покрива... І буде шатро удень тінню від спеки, і захистом та укриттям від негоди й дощу!*» [Біблія, 1989: 685].

Отож, алегоричне зображення Речі Посполитої стало важливим символічним сюжетом у колективній пам'яті шляхти – сучасників та нащадків тих, хто брав участь у політичному житті Польщі на схилку її існування, як незалежної держави. Полотно водночас символізувало тугу за втраченою державою та перетворилося в узагальнений образ особливих республіканських порядків цієї країни. Картина є теж цікавим джерелом територіальної геральдики і навіть виявом політичних претензій, показаних у деяких гербах і назвах історичних земель, поданих на полотні, як складових Речі Посполитої. Строби, в яких на полотні зображені фігури – це цікаве свідчення опору консервативно налаштованої шляхти віянням

французької моди та один із маркерів утвердження національної свідомості тодішніх поляків.

1. Архів Львівського історичного музею. Інвентарна книга фондової групи «Живопис» (1979–1988). (Т. 3);
2. Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового заповіту (1989). Москва;
3. Chomicki, A. (1939). *Herby miast i ziem Polskich*. Warszawa;
4. Friedberg, M. (1937). *Herb miasta Krakowa. Rocznik Krakowski*. 28, С. 97–138;
5. Gloger, Z. (1900). *Geografia historyczna dawnej Polski*. Kraków;
6. Jeziorowski, T., Jeziorkowski, A. (1992). *Mundury wojewódzkie Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Warszawa: Wydawnictwo Pelta;
7. Milewski, D. *Moldawia – między tureckim młotem a polskim kowadłem*. Retrieved from http://www.wilanow-palac.pl/moldawia_miedzy_tureckim_mlotem_a_polskim_kowadlem.html;
8. Możdżeń, J. (2011). *Mundury wojewódzkie a renesans polskiego stroju narodowego w epoce stanisławowskiej. Sensus Historiae*. IV, С. 11–31;
9. Niesiecki, K. (1839). *Herbarz polski*. (Vol. 1). Lipsk;
10. Stopyra, M. *Szlachta w blasku swej chwały*. Retrieved from www.muzeum.rzeszow.pl/pl/node/148;
11. *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku*. (1952). *Volumina legum*. (Vol. 10). Poznań.

References

1. Arkhiv L'vivs'kogo istorychnogo muzeyu. Inventarna kny'ga fondovoyi grupy` «Zhyvopys» [Archive of the Lviv Historical Museum. Inventory book of the stock group "Painting"]. (Vol. 3);
2. Bibliya abo kny'gy` Svyatogo Py's'ma Starogo i Novogo zapovitu [The Bible or the Book of Scripture of the Old and New Testament]. (1989);
3. Chomicki, A. (1939). *Herby miast i ziem Polskich*. Warszawa;
4. Friedberg, M. (1937). *Herb miasta Krakowa. Rocznik Krakowski*. 28, P. 97–138;
5. Gloger, Z. (1900). *Geografia historyczna dawnej Polski*. Kraków;
6. Jeziorowski, T., Jeziorkowski, A. (1992). *Mundury wojewódzkie Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Warszawa: Wydawnictwo Pelta;
7. Milewski, D. *Moldawia – między tureckim młotem a polskim kowadłem*, from http://www.wilanow-palac.pl/moldawia_miedzy_tureckim_mlotem_a_polskim_kowadlem.html;
8. Możdżeń, J. (2011). *Mundury wojewódzkie a renesans polskiego stroju narodowego w epoce stanisławowskiej. Sensus Historiae*. IV, 11–31;
9. Niesiecki, K. (1839). *Herbarz polski*. (Vol. 1). Lipsk;
10. Stopyra, M. *Szlachta w blasku swej chwały*, from www.muzeum.rzeszow.pl/pl/node/148;
11. *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku*. (1952). *Volumina legum*. (Vol. 10). Poznań.